

M. Taha Boyalık, Dr. Öğr. Üyesi

1982 yılında Edirne Keşan'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2003). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Molla Fenârî'nin Aynu'l-A'yân Tefsiri Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)" adlı teziyle yüksek lisansını (2007), "Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Gelenegine Etkisi" adlı çalışmasıyla doktoraşını (2014) tamamladı. Halen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 791
İSAM Yayınları 214
İlmî Araştırmalar Dizisi 93
© Her hakkı mahfuzdur.

el-KEŞŞÂF LİTERATÜRÜ Zemahşeri'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi

M. Taha Boyalık

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İmayet Bebek
Tasarım Ender Boztürk, Hasan Hüseyin Can

Bu eser
TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayımlanmıştır.

Proje koordinatörü M. Suat Mertoglu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 4.10.2019 tarihli
ve 2019/11 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Ekim 2019
ISBN 978-605-7580-08-5

Kapak görseli: Zemahşeri, *el-Keşşâf*, Süleymaniye Kıp., Ayasofya, nr. 243, vr. 1^a.

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Caddesi, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 (pbx) Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 15402

Boyalık, M. Taha

el-Keşşâf literatürü: Zemahşeri'nin tefsir klasığının etki tarihi / M. Taha Boyalık.

Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.

487 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 791. İSAM Yayınları; 214. İlmî
Araştırmalar Dizisi; 93)

Dizin ve kaynakça var.

ISBN 978-605-7580-08-5

İçindekiler

Kısaltmalar 11

Önsöz 15

GİRİŞ

1. Bir İlim Gezgini: Cârullah ez-Zemahşerî 21
2. Tefsir Tarihinde Bir Dönemeç: *el-Keşşâf* 29
3. *el-Keşşâf* Literatürü: Tasnif ve Dönemlendirme 35

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜRÜN TARİHİ SEYRİ

1. Teşekkül Dönemi: Zemahşerî'den Çârperdi'ye 43
  - 1.1. Tabersî: *el-Kâfi's-şâf* ve *Cevâmiu'l-câmi'* 43
  - 1.2. İbnü'l-Esîr: *el-İnsâf fi'l-cem' beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf* 45
  - 1.3. Hatalı Nispetler: Ukberî, Hamevî, Râzî, İz b. Abdüsselâm ve Ensârî 47
  - 1.4. İbnü'l-Müneyyir: *el-İntisâf mine'l-Keşşâf* 51
  - 1.5. İbn Ebü'r-Rebî' el-İşbîlî: *Tefsîru İbn Ebi'r-Rebî'* 52
  - 1.6. Beyzâvî: *Envârü't-tenzîl* 54
  - 1.7. İbn Bintü'l-İrâkî: *Muhtasarü'l-İntisâf mine'l-Keşşâf* 57
  - 1.8. Şebüsterî: *Şerhu ebyâti'l-Keşşâf* 60
  - 1.9. Tâzîfî: *Muhtasarü'r-râşîf min zülâli'l-kâşîf* 61

- 1.10. Neseфі: *Medârikü't-tenzil* 62
- 1.11. Kutbüddin eş-Şirâzî'ye *el-Keşşâf* Şerhi Nispeti Sorunu 64
- 1.12. Sekûnî: *et-Temyiz* 66
- 1.13. Fasîhuddin el-Mâbirnâbâzî: *Ferâidü't-tefsîr* 68
- 1.14. Kutbüddin el-Fâlı: *Takrîbü't-tefsîr* 71
- 1.15. Muhammed b. Hüseyin el-Hemedânî: *Tavzîhu müşkilâti'l-Keşşâf* 76
- 1.16. İbnü'l-Bennâ: *Hâşiye ale'l-Keşşâf* 77
- 1.17. İbn Cübâre: *Muhtasarü'l-Keşşâf* 78
- 1.18. Zeynüddin Ömer el-Acemî: *Telhîsü'l-Keşşâf* 79
2. Gelişim Dönemi: Çârperdi'den Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye 81
- 2.1. Çârperdi: *Kitâbü Tetimmeti'l-Keşşâf* 81
- 2.2. Adudüddin el-İcî: *el-Keşşâf* Şerhi 86
- 2.3. Ebü Hayyân: *el-Bahrü'l-muhîtt* ve Muhakemeleri 89
- 2.4. Tîbî: *Fütûhu'l-gayb* 93
- 2.5. Fâzıl el-Yemenî: *Dürerü'l-asdâf* ve *Tuhfetü'l-eşraf* 97
- 2.6. Kutbüddin er-Râzî: *el-Keşşâf* Şerhi 105
- 2.7. Sirâceddin el-Kazvînî: *Keşfü'l-Keşşâf* 108
- 2.8. Alâeddin Ali Pehlivan: *el-Keşşâf* Şerhi 110
- 2.9. İbn Hişâm'a Nispet Edilen *Muhtasarü'l-İntisâf* 113
- 2.10. Ensârî, Dihlevî, Dâmegânî ve Nukrekâr'ın Eserleri 115
- 2.11. Ekmeleddin el-Bâbertî: *el-Keşşâf* Şerhi 117
- 2.12. Kirmânî: *Enmûzecu'l-Keşşâf* 120
- 2.13. Zeylâî: *Tahrîcü ehâdîsi'l-Keşşâf* 122
- 2.14. Sa'deddin et-Teftâzânî: *el-Keşşâf* Şerhi 122
- 2.15. Aksarâyî: *el-İ'tirâzât alâ Şerhi'l-Kutb* 125
- 2.16. Kassâr, Necefî, Hucendî, Hulvânî, Ömer el-Bulkînî ve İbnü's-Şihne 127
3. Olgunlaşma Dönemi:
- Cürcânî'den Şerh Haşiyesi Geleneğine 131
- 3.1. Seyyid Şerîf el-Cürcânî: *el-Keşşâf* Şerhi 131

- 3.2. Fîrûzâbâdî: *Nugbetü'r-reşşâf* 133
- 3.3. Abdullah b. Hâdî: *el-Cevherü's-şeffâf* 135
- 3.4. Muhammed ed-Dihlevî'nin Eserleri 136
- 3.5. Ebû Zür'a'nın Mukayese ve Muhakeme Türü Eseri 137
- 3.6. Haydar el-Herevî: *el-Keşşâf* şerhi 139
- 3.7. Abdülkerîm b. Abdülcebbâr: *el-Keşşâf* Şerhi
ve *el-Muhâkemât* 143
- 3.8. Molla Fenârî: *Ta'lika alâ evâilî'l-Keşşâf* 146
- 3.9. Cemâleddin el-Yemenî ve Türke el-İsfahânî'nin
Eserleri 149
- 3.10. İbn Hacer: *el-Kâfi's-şâf fi tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf* 150
- 3.11. Aynî, İbn Bintü'l-Aksarâyî, Kâzerûnî, Hızır Bey,
Bulkînî ve Kâfiyeci 151
- 3.12. Hayâlî: A'râf Sûresine Kısmî Şerh ve Nispet Edilen
İki Haşiyeye 154
- 3.13. Musannifek: *el-Keşşâf* Şerhi ve Nispeti Tartışmalı
Bir Haşiyeye 155
- 3.14. Ali Kuşçu'nun Teftâzânî Şerhi Haşiyesi ve
Abdülkerîm'in *Ta'lika'sı* 159
- 3.15. Molla Gürânî: *Gâyetü'l-emânî* 162
- 3.16. Seyyid Ahmed el-Kırmî: Cürcânî Şerhi Haşiyesi 163
- 3.17. Molla Hüsrev: En'am Sûresi Haşiyesi 165
- 3.18. Alâeddin Ali et-Tüsî: Teftâzânî ve Cürcânî
Şerhlerine Haşiyeye 166
- 3.19. Hasan Çelebi el-Fenârî: *el-Keşşâf* Şerhi 169
- 3.20. Yûsuf Bâlî: Cürcânî Şerhi Haşiyesi 170
- 3.21. Senûsî: Teftâzânî Haşiyesi Muhtasarı 171
4. Literatürün Zirvesi:
- Şerh Haşiyelerinden Ebüssuûd Efendi Tefsirine 173
- 4.1. Hıtâî: Teftâzânî Şerhi Haşiyesi 173
- 4.2. Hatibzâde: Cürcânî Şerhi Haşiyesi 175
- 4.3. Molla Lutfî: Hac Âyeti Risalesi 176
- 4.4. Sadreddin el-Kebîr ve Devvânî'ye Nispet Edilen
Haşiyeler 178

- 4.5. Hafid et-Teftâzânî: Teftâzânî Şerhi Haşiyesi 179
- 4.6. Karamânî (Kara Kemal): Cürcânî Şerhi Haşiyesi 181
- 4.7. Kemalpaşazâde: Cürcânî Şerhi Haşiyesi
ve Telif Tefsiri 182
- 4.8. Şâmî'nin *el-İthâfı* ve Karabâgî'ye Nispet Edilen
Bir Tâlîka/Haşiye 185
- 4.9. Atûfî: Amme Cüzü Tefsiri Şerhi 187
- 4.10. Mîr Gıyâs, İbn Ümmü Veled, Erzincânî, Fikârî ve Sa'dî
el-Yemenî 189
- 4.11. İbn Bilâl: *el-Keşşâf* Şerhi 192
- 4.12. Taşkoprîzâde: Cürcânî Şerhi Haşiyesi 194
- 4.13. Sağır Ahmed Karamânî: *Tefstrü'l-Karamânî* 195
- 4.14. Ebüssuûd Efendi: *el-Keşşâf* Şerhi, Şerh Haşiyesi
ve *İrşâdü'l-akli's-selîm* 197
5. Literatürün Son Örnekleri: XI. (XVII.) Yüzyıl ve Sonrası 203
- 5.1. Gazzî ve Kınalızâde Ali: *ed-Dürrü's-semîn* ve
el-Muhâkemâtü'l-aliyye 203
- 5.2. Taşkendî, Emîr Pâdişah ve Mar'aşî'nin Eserleri 206
- 5.3. Halîl b. Osman'ın Derlemesi 209
- 5.4. Zekeriyyâ b. Bayram, Zeyrekzâde ve Mağribî'nin
Eserleri 210
- 5.5. Mevsîlî ve Muhibbüddin Efendi'nin
Şevâhid Şerhleri 213
- 5.6. Dersiâm Risaleleri: Sun'ullah Efendi,
Ahîzâde ve Diğerleri 214
- 5.7. Mirza İbrâhim el-Hemedânî: *el-Keşşâf* Şerhi 218
- 5.8. Radyyyüddin el-Makdisî: *el-Keşşâf-Envâr-İrşâd*
Muhakemesi 220
- 5.9. Hemedânî, Şirvânî, Kebîrî, Yemenî, Âmilî, Siyâlkûtî ve
Hafâcî 222
- 5.10. Celâl el-Yemenî, Minkârîzâde ve Ebül-Bekâ
el-Kefevî 225
- 5.11. Yahyâ eş-Şâvî: *el-Muhâkemât* 227
- 5.12. Hâmid b. Mustafa: En'âm Sûresi Tefsiri Şerhi 228

- 5.13. Mukbilî: *el-İthâf li-talebeti'l-Keşşâf* 230
- 5.14. Rodosîzâde, Zâhidî ve Saçaklızâde 231
- 5.15. Darendeli Mehmed Efendi: *Hâşiye alâ âyâtin min Tefsîri'l-Keşşâf* 232
- 5.16. Fâsî, Aydınî, İmâdî ve Küçük Ahmedzâde 233
- 5.17. İbn Eb'û'r-Ricâl, İsbîrî, Konevî, İzmirî ve Merzûkî 236
6. Müellifinin İsmi veya Vefat Tarihi Tespit Edilemeyen Eserler 241
- 6.1. Elmalhî Nizâmeddin: *Hakâiku'l-Keşşâf* 241
- 6.2. Mergînânî, Muzaffer Ali ve Muhammed Rızâ 243
- 6.3. Devrekî ve Antâlî'nin *Keşfü'l-Keşşâf* Haşiyeleri 244
- 6.4. Dervîş, Rehavî, Birgîvî, Emîr eş-Şerîf ve Şeyh Rûkneddin 246
- 6.5. *el-Ehâdisü'l-menküle fî fezâilî's-süver mine'l-Keşşâf* 248
- 6.6. *el-Müntehab: Hâşiyetü'l-Keşşâf* 248
- 6.7. *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Kâdî alâ cüz'i'l-Amme* 249
- 6.8. İran Kütüphanelerinde *Hâşiyetü'l-Keşşâf* Adıyla Kayıtlı Bazı Eserler 249

İKİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜRDE MUHTEVA İLİŞKİLERİ

1. Hamdele'nin Şerhinde Kur'an'ın Hudûsü Tartışmaları 253
- 1.1. Müellifin "Enzele" Yerine "Halaka" Fiilini Kullandığı İddiası 254
- 1.2. İnzalin Keyfiyeti ve Kur'an'ın Hudûsü 259
- 1.2.1. Tartışmanın Doğuşu: Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî, Çârperdî, İcî, Tibî ve Yemenî 261
- 1.2.2. Görüşlerin Belirginleşmesi: Kutbüddin er-Râzî ve Kazvînî 266
- 1.2.3. Tercih ve Tahkik: Râzî ve Kazvînî Sonrasında Şârihler 272
- 1.2.4. Tercih ve Tahkiklerin Değerlendirmesi: Şerh Haşiyeleri 286

- 1.3. Kur'an'ın Hudûsü Gerektiren Nitelikleri 304
- 1.3.1. Hamdeledeki Sıfatların Halku'l-Kur'ân ile İlişkilendirilmesi 304
- 1.3.1.1. Şârihlerin Görüşleri 305
- 1.3.1.2. Muhaşşîlerin Tespit ve Değerlendirmeleri 330
- 1.3.2. Hudûse Delalet Eden Sıfatlarla İlgili Kasr Tartışması 337
- 1.3.3. Tefâtânî'nin Yol Açtığı Tartışmalar 341
- 1.3.3.1. Kur'an'ın Sübûtunun Şer'îliği 341
- 1.3.3.2. Hudûs ile İlgili Sıfatların Kaynağı 349
- 1.3.3.3. Kelam-Mütekellim İlişkisi 353
- 1.4. Allah Teâlâ Dışında Her Şeyin Yoktan Hâdis Olmakla Damgalanması 362
2. Fâtiha'daki *Hamd* Kavramı 377
- 2.1. Hamdin Tanımı ve Hamd-Medih İlişkisi 377
- 2.1.1. Müfessir ve Şârihlerin Görüşleri 378
- 2.1.2. Muhaşşîlerin Tespit ve Değerlendirmeleri 400
- 2.2. Şükrün Kapsamı ve Hamd-Şükür İlişkisi 408
- 2.2.1. Müfessir ve Şârihlerin Görüşleri 409
- 2.2.2. Muhaşşîlerin Tespit ve Değerlendirmeleri 423
- Sonuç 433
- Ek: *el-Keşşâf* Literatürü 441
- Kaynakça 455
- Dizin 479

Önsöz

Cârullah ez-Zemahşerî yetmiş bir yıllık ömrüne (467-538/1075-1144) Hârizm, Buhara, Horasan, Şam ve Hicaz gibi ilim muhitleri arasında gerçekleşen birçok ilim yolculuğunu ve dil, belagat ve tefsir alanlarında yoğunlaşan kırkı aşkın eseri sığdırmıştır. Onun en bilinen eseri olan *el-Keşşâf*, tefsir tarihinde benzersiz bir etki oluşturmuştur. Yaklaşık bir asırlık gecikmeyle de olsa *el-Keşşâf*, müellifin itizâlî yönelişine rağmen, her mezhepten tefsir ulemasının yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Bu eser üzerine yazılan şerh, tâlik, muhtasar ve muhakeme türü eserler, *el-Keşşâf* şerhi haşiyeleri ve *el-Keşşâf* çizgisindeki telif tefsirler dikkate alındığında, karşımıza onlarca eserden oluşan geniş bir literatür çıkmaktadır. Bu çalışmada “*el-Keşşâf* Literatürü” diye adlandırılan bu eserler Zemahşerî sonrası klasik tefsir geleneğinin ana damarını oluşturmuştur. *el-Keşşâf* çizgisindeki telif tefsirlere yazılan şerh ve haşiyelerle birlikte, dolaylı olarak, tefsir geleneğinde *el-Keşşâf*’ın etki alanı daha da genişlemiştir.

el-Keşşâf literatürü kapsamında eser veren müellif, şârih ve muhaşşîlerin çoğu, okurlarına vaat ettikleri çerçevede, eleştiri ve tahkik odaklı birinci sınıf metinler ortaya koymuşlardır. Konu değil metin odaklı olduklarından bu eserlerde dil ve belagat analizleri öne çıkmakta, bununla birlikte tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf ve ahlak gibi çeşitli ilimleri ilgilendiren konular

gündeme gelmektedir. Bu eserler değerlendirilirken, büyük soruların cevaplanıp cevaplanmadığı değil, konu alınan metindeki dilsel ifadelerin ve gündeme gelen meselelerin mevcut birikim çerçevesinde güçlü bir şekilde incelenip incelenmediği itibara alınmalıdır.

el-Keşşâf literatüründe telif yazımının temel saiki ana metni belli itirazlar çerçevesinde yeniden inşa etmek veya onu ana hatlarıyla izleyerek özgün bir tefsir ortaya koymak; şerh yazımının temel saiki, başlangıçtaki şerhlerde, ana metni eleştirmek veya açıklamak, sonraki şerhlerde ise önceki şerhlere bir şekilde katkı sunmak; şerh haşiyesi yazımının temel saiki önceki tartışma geleneklerine eklemlenerek hakem rolü oynamak, tercihlerde bulunmak ve meseleleri tahkik etmek; muhtasar yazımının temel saiki ise ana metni belli konuları öne çıkaracak şekilde kısaltmak ve yeri geldikçe ona eleştiriler yöneltmektir. *el-Keşşâf* literatüründeki telif, şerh, şerh haşiyesi, tâlik ve hatta muhtasar yazımlarının gerisinde genellikle bir hesaplaşma amacı gözlenir. Bu gelenekte hesaplaşma, tahkike ulaşmanın etkin bir yolu olarak kullanılmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde *el-Keşşâf* literatürü tespit edilmiş, dönemlendirilmiş ve eser kronolojisi oluşturulmuştur. Yazarların hayat hikâyelerine kısaca değinilirken hoca-talebe ilişkileri özellikle belirtilmiştir. Hakkında zaten malumat bulunan telif eserlerden sadece etkili olanlar ele alınırken muhtasar, şerh, haşiyeye, tâlik ve tahric türü eserlerin mümkün olduğunca tam bir dökümü sağlanmıştır. Çoğu yazma nüsha halindeki literatür verilirken, yazma nüshalar bizzat görülüp incelenmediği sürece, kütüphane kayıtları ve biyografik bilgilerden hareketle kesin hükümler verilmemiştir. Kütüphane kayıtları ve biyografi kaynaklarından hareketle öne sürülen birçok nispet iddiasının asılsız veya tartışmalı olduğu gösterilmiştir. Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı, konumuzla

ilgili yazma eserlerin tamamının incelenmesine çalışılırken, Türkiye dışındaki yazma eserlere ise mümkün olduğunca ulaşılmıştır. Eserlerin kapsamı, tespit edilebildiyse yazım tarihleri ve incelenen yazma nüshaların ilk ve son varak numaraları belirtilmiştir.

İkinci bölümde, *el-Keşşâf* mukaddimesi ve Fâtiha sûresi tefsirinden seçilen iki örnek üzerinden, *el-Keşşâf* literatüründeki muhteva ilişkileri ele alınmıştır. Örneklerin *el-Keşşâf*'ın başlarından seçilmesinin sebebi, bu eserin sadece başlarını hatta sadece mukaddimesini kapsayan önemli şerhlerin bulunmasıdır. Hamdele kısmının şerhinde söz konusu olan “inzalin keyfiyeti ve Kur'an'ın hudûsü” tartışmalarının ele alındığı ilk örnek *el-Keşşâf* literatüründeki şerh, haşiye ve muhakeme türü eserler üzerinden, Fâtiha'daki *hamd* kavramının ele alındığı ikinci örnek ise bunların yanı sıra belli başlı telif tefsirler üzerinden kronolojik ve mukayeseli olarak incelenmiştir. Bu örneklerin, *el-Keşşâf* literatüründeki muhteva ilişkileri konusunda nihai bir tablo ortaya koyduğu elbette ki söylenemez. Fakat bunlar, *el-Keşşâf* literatüründeki tartışmaların mahiyeti ve tarihî seyri hakkında bir kanaat oluşturabilecektir.

Bu çalışmanın ortaya çıkışına birçok kişi ve kuruluş katkı sağladı. 114K319 numaralı proje çerçevesinde bu çalışmayı destekleyen TÜBİTAK'a, yazma eserlerin temini ve incelenmesi konusunda her türlü kolaylığı sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na, özellikle Süleymaniye, Beyazıt, Topkapı, Millet, Afyon, Çorum, Diyarbakır, Erzurum, Kastamonu, Kayseri, Konya ve Manisa yazma eser kütüphanelerinin idareci ve çalışanlarına, beni bazı yazma nüshalardan haberdar eden Mehmet Arıkan'a, güzel bir çalışma ortamı sunan İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin idareci ve çalışanlarına, eserin “İkinci Klasik Projesi”nin bir parçası olmasını sağlayan proje yürütücülerine

ve yayın sürecinde emeği geçen yayınevi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Teřekkür listeme bu çalışmanın zorluklarını paylaşan kıymetli eşim şeyma'yı ve fazlaca yaramazlık yapmayarak işimi kolaylaştıran Feyza ile Ömer Mahir'i de eklemeliyim.

M. Taha Boyalık
Üsküdar 2019